

Osmanlı Popüler Dinî Edebiyatında 'Dünya'ya Karşı Mesafe Bilinci

İLHAMİ GÜLER

DOÇ. DR., A. Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Birbirlerine yakın tarih ve şiddette meydana gelen Türkiye (Marmara), Yunanistan, Tayvan, Meksika ve ABD'deki depremler arasında neden Türkiye'deki büyük bir felakete dönüştü? Bu katliamı, Türkiye'nin içinde bulunduğu zalim politik süreçlerin Allah'ın üzerine yıkma çabalarını ve mazlum-zayıf insanlarımızın bunu bir 'takdir-i ilahî' olarak görmelerini ayrı bir yazıda değerlendirmek üzere bir tarafa bırakarak, soruları biraz daha çoğaltalım: Yaklaşık dört bin yıldan beri sürekli hareket halinde olan Kuzey Anadolu fay hattı, Marmara denizi çevresinde M.S. yaklaşık 40 depreme yol açtığı halde, neden diğer ülkelerden farklı olarak Anadolu halkı bu coğrafyanın jeo-fizik özelliklerini toplumsal olarak beyin korteksine çıkarıp, buna göre örgütlenmeyi başaramadı ve böyle ağır bir bedel ödedi? 'Zeki' ve 'çalışkan' olduğu söylenen 'Büyük Türk Milleti', nasıl oldu da, kurduğu Cumhuriyet'in ancak 75. yılında, altının 'çürük' olduğunu, böylesine ağır bir bedel ödeyerek öğrendi? Cumhuriyet kadroları hazırladıkları çağdaş, bilimci eğitim programlarıyla neden nedenselliğe karşı duyarlı; doğru bilgiye, bilime önem veren, itibar eden nesiller yetiştiremediler? Neden Anadolu'nun 'bağrından' kopup gelmiş ve uzun süreden beri bu ülkenin başına musallat olmuş bir yöneticimiz, halkına 'plan' yerine 'pı-lav' vaadetmiştir? Bu halk neden bu 'mühendis'i bu süre zarfında başında taşımıştır? Bu mühendis yönetici neden 76 yaşına gelince altımızın 'çürük' olduğunu, 20 bin insanımızı enkaz altında bıraktıktan sonra anlayabilmiştir? Neden şehir kurarken, ev yaparken doğru bilgiye, planlamaya itibar etme yerine 'rant'a önem verdik? Neden Veli Göçer'in deniz kumundan binlerce ev yapmasına müsaade ettik? Neden bu evleri satın aldık? Neden bu kadar sanayi tesisini, bu kadar şehri, bu kadar nüfus kesafetini bu fay hattının (patates tarlalarının) üzerine, kılıımız kıpırdamadan yerleştirdik? Neden Tanzimat'tan beri yeniliklere en açık olduğu söylenen Ordu, donanmasını bu fay hattı üzerine kurdu? Neden "16'sı büyük, 1'i küçük" 17 kişiyi 'kimsesizler' olarak bir mezara, cenaze namazlarını kılmadan koymak zorunda kaldık? Neden bu ülkede hâlâ, kazanmak gibi tüketmek de iktisadi hayatın dışındadır? Ve neden servet ve ni-

mete kavuşan, kendi emeğinin ve alın terinin mükafatı; fakirlik ve sefaletle düşen de tembelliğinin sonucu olarak bunları hak etmiyor?

Sanırım, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun 700. yılı münasebetiyle Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne nelerin miras kaldığı tartışılırken, yukarıdaki sorular da dikkate alınmalıdır. Aslında bu soruların cevaplarına, büyük iktisat tarihçimiz rahmetli Sabri F. Ülgener'in yaptığı kıymetli bilimsel çalışmalar büyük ölçüde ışık tutmaktadır. Onun *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası* (İstanbul 1981) ve *Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisad Ahlâkı* (İstanbul 1981) adlı iki çalışması, bütün bu soruların cevabının asırlar boyunca coğrafyanın, siyasi yapının, üretim ilişkilerinin ve Osmanlı için önemli bir etken olarak dinin karışık etkileriyle oluşmuş ve zamana, mala, tabiata ve insana (çevreye) karşı oluşturulmuş mesafe bilincinde, tutumlarında olduğunu da ortaya koymuştur.

Ülgener, *Zihniyet ve Din* adlı çalışmasında çevreye, mala ve zamana (geleceğe), yani 'dünya'ya karşı 'mesafe bilinci' olarak tanımladığı¹ iktisat ahlakı (çözülme dönemi iktisat ahlakı) ile din (tasavvuf) arasındaki ilişkiyi tahlil eder. Ülgener, her iki çalışmasında da, yöntem olarak Max Weber'in geliştirmiş olduğu, zihniyet araştırmalarında dönemin edebiyat ürünlerine başvurma ve onları tahlil etme yöntemini kullanmıştır. Bu yöntemle göre, dinin iktisat ahlakı ile ilişkisi araştırılırken, 'tavan'da (ulema) üretilmiş ve kendi arasında dönen ve tüketilen kitabiyat ve söyleme değil de, 'taban'a (halk) yönelik kitabiyat ve söyleme başvurulur. Ülgener Hoca da, tasavvufun iktisat ahlakı ile ilişkisini araştırırken, örneğin, Muhyiddin İbn Arabî'nin eserleri yerine, Mevlânâ'nın *Meşnevî'si*, Hacı Bektâş Velî ve Hacı Bayrâm Velî'nin eserleri, Ankaravî'nin *Rûhu'l-meşnevî'si*, *Minhâcu'l-fuکارâ'sı*, Molla Câmi'in *Nefehâtü'l-uns'u*, Pend-nâmeler, Fütüvve-nâmeler ve şairlerin divanları gibi literatürü kullanır.² Zira, halk edebiyatının sözlü geleneği yanında, bu kitaplar, şehirlerin az çok okumuş yazmış insanlarına ve onlar aracılığı ile halka hitap eder:

Esasen tarih-i dinî nokta-i nazarından telkin dairesi pek mahdud ve yüksek bir sınıfa münhasır kalan bu büyük ferdiyetlerin tarihî simalarından ve asıl itikadlarını gösteren tasavvufî sistemlerinden ziyade, bunların halk kitlesi arasındaki menkıbevi simaları ve o 'teoloji-mistik' sistemlerin halk arasından nasıl değişerek, ne garip ve basit itikad şekilleri haline inkişaf ettiği meselesi şayan-ı tedkiktir.³

İktisat ahlakı, Ülgener'in de belirttiği gibi, toplumsal çevreye, mala ve zamana (geleceğe) karşı geliştirilmiş birer mesafe bilinci olarak, aslında 'dünya'ya karşı bir tutumu ifade eder.⁴ Biz bu makalemizde Hoca'nın çalışmasına

¹ Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 29 vd.

² *Zihniyet ve Din*, s. 115.

³ Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, yayına hazırlayan: M. Konar, İstanbul 1996, s. 48.

⁴ *Zihniyet ve Din*, s. 31-32.

bir 'zeyl' olarak, Osmanlı döneminde yaygın olarak okunan ve halkı irşad etmek için veya vaaz amacıyla yazılmış –çoğunlukla müellifleri ya sufi veya tasavvuf sempatisini olan– dinî kitaplarda müminlere 'dünya'ya karşı nasıl bir 'mesafe bilinci' önerildiğini araştırmaya çalışacağız. Medreselerde okutulan kitaplar yerine bu tür kitapları seçişimizin nedeni bellidir: Sadece halkı değil, umerasından ulemasına kadar tasavvufa bağlı bu 'Derviş Devlet'in⁵ küçük ve orta büyüklükteki şehirleri ve köylerinin, kendi kaderine teslim olmuş orta sınıf esnaf ve köylülerinin bilincini, büyük ölçüde bu tür kitaplar veya bunlardan yapılan vaaz ve irşadlar belirliyordu.

Yedinci (miladi 13.) asırda bütün büyük İslam merkezlerini istila eden tasavvuf cereyanı, tabiatıyla Anadolu şehirlerinde de hükümrandı. Sultanlardan başlayarak bütün rical ve umera, şeyhlere karşı büyük bir hiss-i hürmet ve muhabbet besliyorlar, müteşerri alimler bile büyük sufilere karşı harekette bulunamıyorlardı.⁶

Sonuç olarak, Osmanlı'nın merkezine (ulema, umera), ağırlıklı olarak Sün-nilik hakimse de; çevreye (halka) tasavvuf egemendi.

İnceleyeceğimiz kitaplarda müminlere önerilen 'dünya'ya karşı 'dıştan' red olarak gerçekleşen mesafe bilinci ile; eşi ve kendisi aslında birer tüccar olan ve "Bana dünyadan kadın, güzel koku ve namaz olmak üzere üç şey sevdirdi." diyerek, dünyayı nimetleri ile birlikte olumlayan bir peygamber aracılığı ile tebliğ edilen; neredeyse bütün dinî-uhrevi kelime haznesi ticari kavramlardan oluşan (*ticâret, kesb, sa'y, rehin* vs.) ve Nietzsche'nin dediği gibi "insanın içgüdülerine erkekçe 'evet' diyen"⁸ İslam'ın, kibir, gurur, istigna ve Allah'ı-ahireti insana unutturan bir ilgi olarak 'içten' reddettiği 'sekülerlik' anlamında 'dünya' ile kurduğu mesafe bilinci, birbirinden alabildiğine farklıdır. Burada 'dıştan' tabiri ile kastettiğimiz şey, çevre, mal-zenginlik, eşya, madde ve zamana/geleceğe karşı ilgisizlik veya ilginin zayıflatılmasıdır. Tasavvufun içinde, 'dünyayı red' olarak gelişen 'zühd' hareketi, İslam'ın erken dönemlerinde de bir insan tipi olarak mevcuttu: "Allah'ım beni miskin olarak yaşat, miskin olarak öldür ve miskinler arasında dirilt." diyen bir sahabiye Hz. Ömer: "Eğer fakirlik bir adam olsaydı onu öldürürdüm." demişti.

Kendi içinde tahlil edildiği zaman, tasavvuf gövdesinin, iç içe geçmiş iki kalın damara ayrıldığı hemen görülür: Biri, İslam'ın ana kaynaklarında ortaya konan 'dünya' görüşüne oldukça yakındır. Mevlânâ'nın: "Dünya, Tanrı'dan gafil olmaktan başka ne ki! Kumaş, altın, gümüş, evlad-u iyâl... Hiç biri 'dünya' değil bunların." ve "Geminin içindeki su, geminin helâkı demek! Ama dışındaki

⁵ 'Derviş Devlet' tabiri, Batılı tarihçi Pall Wittek'e aittir. H. Kamil Yılmaz, bu tabirden kalkarak, Osmanlı'nın ulema ve ümerası ile nasıl bir 'Derviş Devlet' olduğunu göstermeye çalışır. Bkz. *Atınoluk*, (Eylül 1999), sayı: 163, s. 20-22.

⁶ *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 53.

⁷ Nesâ'î, *Sünen*, İşretu'n-Nisâ', 1; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, III. 128, 199.

⁸ Friedrich Nietzsche, *Decal (Hristiyanlığa Lanet)*, çev. Oruç Aruba, İstanbul 1995, s. 96.

su, geminin yüzmesi için şarttır.”⁹ sözleri bu eğilimin ifadesidir. Yine bazı su-filerin, ‘fakr’: “Sen her şeye sahip olduğun halde, hiçbir şeyin sana sahip ol-maması...”¹⁰ şeklinde tanımlamaları, bu eğilimin güzel bir ifadesidir. İkincisi ise, bütün dünyadaki mistik akımlarda rastlanan dünyayı tamamen reddeden ve ona ‘yalan’ ve ‘fani’ olduğu gerekçesiyle bulaşmayan eğilimdir.

Biri, dünyayı iyilikleri ile de kötülükleri ile de, olduğu gibi kabullenme-ye varan davranış! Tanrı, hikmetinden sual edilmez, her şeye kefil bir ‘kâdir-i mutlak’! Birliğine olduğu gibi, kudretine de ortak koşmayı kesin-likle reddettiği için, kula, iradeyi sahibine teslim edip, içe dönük bir hu-zur ve ‘murakabe’ halinde olup biteni temaşadan başka yapacak bir şey kalmıyor. Öbürü, dünya düzenini her türlü günah ve kusurları ile göğüs-lemeyi, hak ve doğruluk yolunda işlemeyi Tanrı buyruğu sayan görüş! Gerekçe açık: Kişi yaradılıştan ve Yaradan’ın iradesi ile güç ve kuvvet sahibidir. Bu güç, aslında O’nun kudretinden bir parça, belki de kudre-tin bir uzantısı demek! Öyle olunca da, emanete hakkını vermeyip ken-dinde acz görmek, hak nimetine göz göre göre küfran demek olur. Ku-la düşen ve yakışan, hak emanetini –kudreti– saklı tutmayıp, açıklamak ve vücudu ibadet ve taat başta olmak üzere, Allah’ın hoşnutluğunu cel-be edecek hayırlı işlerde geceli gündüzlü yormak, işlemektir.¹¹

İslam ortaçağında çiçeklenen tasavvufta her iki kanat da mevcuttur. Ülge-ner, adı geçen çalışmasında, Selçuklular (fütüvvet hareketi) ve Osmanlıların erken dönemlerinde (Kalenderiler, Melamiler, Bayramiler) birinci eğilimin et-kinliğini, gerileme döneminde ise, ikinci eğilimin hakim anlayış haline gelişini örneklerle ortaya koymaya çalışır.¹²

Bu birinci eğilim, Max Weber’in püritenlerin dünya ve ekonomik hayat ile kurdukları bağı nitelemek için söyledikleri ile uyumaktadır:

Bir ustalar dini olarak püritenizm, sevginin evrenselliğinden vazgeçmiş ve bu dünyadaki bütün işleri Tanrı’nın iradesine hizmet eden ve kişinin Tanrı nazarındaki yerini sınavan bir süreç olarak rasyonalize etmiştir.¹³

Dünya ile ilişkinin ‘redd’e dayandığı dinî zihniyet, kendini akide olarak ka-der, tevekkül, teslimiyet; ekonomik olarak üretim, planlama, rasyonalizasyon ve tasarruf yerine tüketim, yavaşlık, bağlılık, kayıtsızlık ve atalet olarak orta-ya koymaktadır. Çözülme döneminde Osmanlı insanının iktisat ahlakı genel hatları ile budur.¹⁴ Bu dönemde, yaşamın ağırlık noktası, yaşamın içine değil de bütünyle ‘öte’ye (Allah’a, ahirete) yerleştirildiği için dünyanın anlamı kal-mıyor; “Mal da yalan, mülk de yalan, var biraz da sen oyalan.” veya “Mal sa-hibi, mülk sahibi, hani bunun ilk sahibi.” sözleri, varılan son nokta oluyordu.

⁹ *Zihniyet ve Din*, s. 80.

¹⁰ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuseyrî Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1978, s. 439 vd.

¹¹ *Zihniyet ve Din*, s. 33. Ayrıca bkz.????

¹² *Zihniyet ve Din*, s. 78-86.

¹³ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, İstanbul 1986, s. 280.

¹⁴ *Zihniyet ve Din*, s. 87 vd.

Bu bakış açısı, insanın içgüdülerindeki her ussallığı ve doğallığı tabii olarak yıkar. İçgüdülerdeki olumlu, yaşamı ilerletici, geleceği sağlamlaştıran ne varsa, artık hepsi güvensizlik uyandırır. Oysa Kur'an, yeryüzünü ayaklarımızın altına, Allah'ı üste, cennet ve cehennemi ise geleceğe koyar. Uzak geleceği (ahiret) elde etmenin yolu, yakın geleceği (dünya) inkâr etmekten geçmiyor. Dünya nimetlerinin geçiciliği, Kur'an'da sık sık vurgulanır (3. Âlu İmrân, 197; 4. Nisâ, 77; 9. Tevbe, 38); fakat, hiçbir yerde lanetlenmez. Cenneti elde etmenin yolu da, bu nimetleri ve bunların elde edilmesini reddetmekten geçmez. Tersine, cennetin elde edilmesi, zorunlu olarak bu dünyaya dalınmasını ve bu dünyanın imar ve ıslah edilmesini (amel-i salih, cihad, sabır) gerektirmektedir. İslam medeniyetine vücut veren görüş budur. Dolayısıyla, yeryüzündeki yakın geleceğimizin düşünülmesi ve onun için kaygı çekilmesi, tek başına reddedilecek birşey değildir. Oysa, biraz sonra göreceğimiz gibi, incelediğimiz vaaz ve irşad edebiyatı, bunu tül-i emel (uzak sanılar) görerek reddetmektedir. İslam için önemli olan, yakın geleceğin elde edilmesinin (dünyanın imar edilmesi, mal edinme, bilim yapma vs.), helal ve haram sınırlarını koruyarak (Allah'ı ve ahireti unutmadan) gerçekleştirilmesidir.

Modernitenin en ayırt edici özelliği olarak sekülerizm, gelecek kaygısı ile Allah'ı ve ahireti unutarak cenneti yeryüzünde kurma projesidir. Bu girişimin son dört yüz yıl boyunca yeryüzünün ekolojik, ekonomik ve ahlaki dengelerini bozduğu ortada... İslam ise, yeryüzünün, bu dengeleri bozmadan ("Taşkınlık yaparak dengeyi bozmayın." 55. Rahmân, 8) imar ve ıslah edilmesini istemektedir.

Bu topraklarda, musibetler, Kur'an'ın söylediği gibi "insanların kendi elleriyle yaptıklarının sonucu" (4. Nisâ, 62; 42. Şûrâ, 30) olarak değil de, hâlâ 'Allah'ın takdiri' olarak algılanıyorsa; bu, Allah'ın dünya ile ilişkisinin nasıl olduğuna ilişkin egemen dünya görüşünden, akaiden (ontolojiden) gelmektedir.

Halkımızdaki kaderciliğin kökenlerinden biri, bozkır şartlarının olumsuzluklarına karşı direniş güçsüzlüğü ise; bir diğeri de, tasavvufla izdivaç etmiş Eşariliktir. Eşariliğin Allah tasavvuru ve O'nun alem ile ve özel olarak insan ile ilişkisi 'kader' olarak teorileştirilmiş ve bahsettiğimiz kanaldan halkın alınına yazılmıştır. Bu teoriye göre Allah'tan başka yaratıcı ve fail olmadığı için (*lâ hâlika illâ'llâh, lâ fâ'ile illâ'llâh*), âlemde nesnelerin gerçek bir tabiatı olmadığı gibi, şeylerin arasında nedensel, zorunlu bir ilişki de yoktur. Mutlak hakim olan Allah'ın tabiat ile ilişkisindeki iradesi zorunlu, değişmez kurallar ile tecelli etmiş değildir. Tabiat kanunları dediğimiz şey 'âdetullâh'tır. Gazzali'nin iddia ettiği gibi, alev pamuğu her zaman yakar, diye bir şey yoktur. Dolayısıyla, öyle bir dünyada yaşıyoruz ki, her an her şey olabilir.¹⁵ Bundan dolayı dünyamız,

¹⁵ İslam kelamının oluşturduğu bu dünya görüşünün iyi bir tasviri için bkz. M. Âbid el-Câbirî, *Bun-yetu'l-'akli'l-'arabî*, Beyrut 1990, s. 175 vd.

Allah ile birlikte –keramet ehli– velilerin, kutupların, evdatların ve ricâlu'l-ğayb'ın tasarrufuna açıktır.

Şimdi, ontolojisi İslam filozoflarında olduğu gibi zorunluluğa ve nedenselliğe değil de; kelamcılar ve sufilerde olduğu gibi cevaza, mümkünata ve âdetul-lâh'a dayanan bu dünyanın üzerindeki fani arazlar (mal, zenginlik, madde ve eşya) ile nasıl bir ilişki kurmamız önerildiğine geçebiliriz.

1. *İhyâ (İhyâ'u 'ulûmî'd-dîn)*, Huccetu'l-İslâm el-Gazzâlî (ö. 1111)

Bilindiği gibi Gazzâlî *İhyâ'u 'ulûmî'd-dîn* adlı eserini 'taban' için yazmıştır. Akaid ve Şeriat'ın tasavvuf içinde eritildiği bu eser, Eşarilik ve Şafiiliğin tasavvuf içinde mezc edilmesidir. Bu eser, Arapça konuşan dünyada tabana hitap ettiği gibi, Arapça konuşmayan İslam toplumlarında ise 'okumuş-yazmışlar' tarafından hazmedilerek halka ulaştırılmıştır. Bu meyanda, medrese alimleri ve mollalar, *İhyâ*'i temel kaynaklardan biri olarak okumuşlardır. Daha sonraları, Gazzâlî'nin *Kimyâ-yı Sa'âdet* ve *Eyyuhâ'l-veled* adlı eserleri ile birlikte, *İhyâ*'da Türkçe'ye çevrilmiştir.

Peygamber dışında hiç kimse tarafından otoritesi aşılamayan Gazzâlî'nin, 'Derviş Devlet' Osmanlı İmparatorluğu'nun ulemasını, tasavvuf önderlerini ve halkını etkilemediğini düşünmek mümkün değildir. Peki, *İhyâ*'nda Üstad Huccetu'l-İslâm, bizim konumuzla ilgili ne diyordu? 'Dünya'ya karşı nasıl bir mesafe bilinci öneriyordu müminlere? İslam'ın özünde ve bazı tasavvuf damarlarında bulunduğu gibi, dünyayı içten (ilgi ve alâka yönünden) mi reddediyordu; yoksa dıştan (servet, mal, madde, eşya ve zenginlik açısından) mı reddediyordu? Bu sorunun cevabını öğrenmenin yolu, *İhyâ*'ın 3. cildinin 150 sayfalık "dünyayı kötöleme/yeme" ile ilgili bölümüne (*kitâbu zemmi'd-dunyâ*) bakmaktır. "İnsanı helak eden şeyler" olarak nitelenen altıncı kitap (*rub'u'l-muhlikât*) da, semantik olarak hem ilgi, alâka, bağlanma, meyil (*hubbu'd-dunyâ*) olarak dünyayı; hem de mal, madde, zenginlik ve eşya olarak dünyayı kapsamaktadır. Gazzâlî, ahiret saadeti ve Allah ile beraber olmak için, her iki anlamıyla da dünyanın reddedilmesi gerektiğini ileri sürer. Kitabın mukaddimesinde bu tutumu son derece açık ve nettir:

Hamd, O Allah'a mahsustur ki, dostlarına dünyanın gâile ve afetlerini bildirmiş, dünyanın kusur ve noksanlarını onlara göstermiştir. Hatta onlar, buna delalet eden ayet ve delillere baktılar, dünyanın iyilik ve kötülüğünü karşılaştırdılar, kötülüklerinin iyiliklerinden çok olduğunu anladılar, umduklarının korktuklarını karşılamadığını ve varlıklarının bozulmaya mahkûm olduğunu bildiler. Ne yazık ki, bu dünya, görünüşte güzel bir kadın gibi güzel yüzü ile insanları kendisine çekmekle beraber, kendisine vuslata heves edenleri, görülmeyen kötülükleri ile helâk etmektedir. Aynı zamanda peşine koşanlardan uzaklaşıp, onlara yaklaşmakta cimrilik göstermekte; yöneldiğinde de kötülüğünden emin olunmamaktadır. Bir saat iyilik ederse, bir sene kötülük etmektedir. Bir defa kötülük yapsa, bir yılda ondan kurtulmak mümkün olmamaktadır. Onun insana yö-

nelmesi, helâk ve hüsrânın delilidir. Onun afetleri devamlı olup, daima taliblerini zillete sokmaktadır. Dünyaya aldanana herkes zillete mahkumdur. Dünyalık ile böbürlenene her insanın sonu hasrettir. Kendini isteyen den kaçmak, kaçanın ise peşinden koşmak, onun şîârıdır. Kendisine hizmet edeni atar, kendisine arka çevireni arar. Onun berraklığı, bulanıklıktan kurtulamaz. Onun neşeleri, kederlerden ayrılmaz. Huzurunu huzursuzluk, gençliğini ise ihtiyarlık takip eder. Bolluk ve bereketi ise, hasret ve pişmanlıktan başka bir şey sağlamaz. Aldatıcı bir hilekâr ve uçucu bir sahtekârdır. Taliplerine karşı durmadan süslenir. Onları kendisine bağladıktan sonra azı dişlerini göstererek sırtmaya başlar da, yollarını karıştırır. İtidal yolu ile istifade edemez olurlar. Onlara, şaşıracakları gizliliklerini açıklar. Öldürücü zehirlerini tattırır, isabetli oklarını anlara yağdırır. Onun adamları bolluk ve neşe içinde bulundukları sırada, bunlar rüyada görülen boş şeylermiş gibi birden bire onlardan yüz çevirir; sonra bütün şiddet ve ağırlığı ile onlara yönelir ve onları iki taş arasında ezilen buğday gibi öğütmeye başlar. Sonra da kefenlerine bürünmüş oldukları halde onları toprak altına alır da, bütün varlıkları yok olur gider. Dostları neşe beklerken, o onları aldatır ve daima mihnet içinde bırakır. Onlar büyük emeller peşinde koşar, servet toplar, yüksek binalar inşa ederler. Halbuki günün birinde bu binalar mezar ve bu servetler yok, emekler hebâ, dilekler ise hevâ olur gider. İşte dünyanın iç yüzü bundan ibarettir. Sonunda, Allah'ın takdiri ne ise o olur.¹⁶

Gazzâlî bu fikrini Kur'an ayetleriyle, çoğu zayıf onlarca hadis ve tasavvuf ulularından, hükemadan ve Hz. İsa'dan nakledilen yüzlerce sözle desteklemeye çalışır.

Gazzâlî'nin dünyayı sadece mutlak sevgi, ilgi ve alâka (sekülerizm) olarak değil; bizzat zenginlik, mal, madde ve eşya olarak da reddettiğine en güzel örnek, onun, dünyaya bulaştıktan sonra kurtuluşun imkansızlığına örnek olarak zikrettiği şu hadis ve bunun üzerine yaptığı yorumdur:

"Dünyaya önem veren ve onunla arkadaşlık yapanın (*şâhibu'd-dunyâ*) durumu, suda yürüyen insan gibidir. Suda yürüyen kimse, ayaklarını ıslatmadan yürüyebilir mi?" Resul-i Ekrem'in bu beyanı, bedenleri ile dünyaya nimetlerine daldıkları halde, kalplerinin ona bulaşmadan temiz ve dünyanın ilgilerinin onların batınlarından kopuk olacağını sananların cehaletini ortaya koymaktadır. Bu zan şeytanın aldatmasından başka bir şey değildir. Su üzerinde yürüyenin mutlak surette ayakları ıslanacağı gibi, dünyaya bulaşmak da, onunla ilgilenmeyi ve kalbin kararmasını gerektirir. Aksine, dünyanın kalple ilgisi ibadetin tadını giderir."¹⁷

Gazzâlî'nin dünyayı toptan reddettiğini ifade eden yüzlerce örnekten biri de, Hz. İsa'nın ağzından şunları nakletmesidir:

Dünyanın habis olduğunun bir delili, onda Allah'a isyan edilmesi; diğer delili de, ahiretin ancak O'nu terk etmekle elde edileceğidir. Dünyadan

¹⁶ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmîddîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul 1975, III. 451-452.

¹⁷ *İhyâ'*, III. 484.

geçin, imarına bakmayın ve iyi bilin ki, bütün kötülüklerin başı dünya sevgisidir.¹⁸

Gazzâlî'ye göre, mümine ahireti ve Allah rızasını kazandıracak ameller (ebedi kurtuluşu sağlayan ameller) dünyanın içinden yürümeyi, orayı imar etmeyi, onunla boğuşmayı gerektiren ameller değildir; tersine, ondan uzak durmayı (*riyâzât* ve *mücâhedât*), ona bulaşmamayı gerektiren amellerdir. Bizzat ahiret için olan amel, ibadet ve zikirdir. Gazzâlî, *İhyâ*'da her biri yüz sayfayı geçen "Zühd ve Fakirlik" ve "Tevhid ve Tevekkül" bölümlerinde, bu eylemsizlik ve edilgenliğin faziletlerinden bahseder.¹⁹

2. Kimyâ-yı Sa'âdet, Gazzâlî

Gazzâlî'nin *Kimyâ-yı Sa'âdet* (Mutluluğun Kimyası) adlı eseri de, Osmalı'nın geç dönemlerinde Türkçe'ye çevrilmiştir. *İhyâ*'ın özeti diyebileceğimiz bu eser, Anadolu'da o denli çok okunmuştur ki, köy odalarının demirbaşlarından biri sayılır. Gazzâlî bu özet eserinin "mühlikât" (helâk ediciler) bölümünde de, dünyanın kötülüğünden, mal sevgisinin afetlerinden, malın zararlarından vs. genişçe bahseder. Gazzâlî'nin bu kitabında *İhyâ*'dakine benzer şekilde- 'dünya' ve 'mal'a karşı müminlerin nasıl bir tavır takınmaları gerektiğini ifade eden görüşlerini, sanırım şu metin net olarak yansıtmaktadır:

... Dünya üç derecedir: Zaruret miktarı yiyecek, giyecek ve meskendir. Bu miktardan fazlası 'ihtiyaç'tır. İhtiyaçtan fazlası ise 'süs'tür. Süsün sınırı yoktur. Birinci derece ile yetinip kanaat eden, her çeşit günahlardan kurtulmuş olur. Üçüncü dereceyi seçenler, helâk uçurumuna yuvarlanıp kızgın cehenneme düşer olmuşlardır. İkinci dereceyi seçenler ise, tehlikeden kurtulmamışlardır. Zira ihtiyacın iki yönü vardır: Biri zarurete; diğeri de lükse yakındır. Bu iki yönün birbirinden farkı, şüphe ve zandan arı değildir; zira o, ictihada, dikkat ve düşünmeye bağlıdır. Zaman olur ki, ihtiyaç miktarından fazlasına gerek yok iken, olduğunu sanılır, onun teminine çalışılır, hesap ve azaba düşülür. Bunun için büyük zatlar ve ihtiyatlı olanlar, zaruret miktarını seçmişlerdir. Bu hususta insanların önder ve rehberi Veysel Karânî'dir. O, dünya işlerini kendine o kadar dar tutmuştu ki, insanlar onu deli sanırlardı. Bir-iki yıl geçerdi de, onu görmezlerdi. Sabah namazı vaktinde gider, yatsı namazından sonra gelirdi. Onun gıdası bir tane hurma idi. Bir taneden fazla eline geçerse, zaruret miktarınca kor, gerisini sadaka olarak verirdi. Elbisesi, yollardan ve mezebeleklerden topladığı eskilerdi. Bunları yıkar, temizler, kendine elbise yapardı. Bir yerden geçerken, çocuklar onu alaya alıp taşlarırlardı. O da "küçük taşlar atın ki, beni yaralayıp abdest ve namazdan alıkoymasın" derdi.²⁰

¹⁸ *İhyâ*, III. 455.

¹⁹ *İhyâ*, IV. 351-528.

²⁰ Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, çev. Ali Arslan, İstanbul 1976, s. 461.

3. *Tenbîhu'l-ğâfilîn* ve *Bustânü'l-ârifîn*, Fakih, Zahid, Alim, Muhaddis Nasr b. Muhammed İbrâhîm es-Semerkandî (ö. 993)

Osmanlı döneminde halkı irşad etmekle görevli okumuş-yazmışların baş-vurduğu bu iki eserde de dünyaya yaklaşım tarzı, Gazzâlî'dekinden farklı de-ğildir. Bu eserlerde de insanın dünyada 'geleceğe' karşı emellerinin sökülüp atılması, yani hırs ve tûl-i emelin kötülenmesinden, kanaatkâr ve fakir olma-nın faziletlerinden ve dünyanın reddedilmesi gerektiğinden bahsedilir. Semer-kandî *Tenbîhu'l-ğâfilîn* adlı eserinin "Hırs ve Tûl-i Emel" babında, Gazzâlî gi-bi, çok sayıda hadise ve tasavvuf ulularının sözlerine yer vererek, görüşlerini desteklemeye çalışır. Fakih, zahid, alim ve muhaddis olan üstadımız, bir yer-de şöyle diyor:

Kim geleceğe ilişkin emellerini kısaltırsa, Allah ona dört keramet ikram eder: İlkın, onun kendine taatını kuvvetlendirir; çünkü insan yakında öle-ceğini bilirse, kendine gelecek kötülöklere önem vermez, Allah'a itaate cehd eder ve amelini (ibadetini) çoğaltır. İkinci olarak, onun dünyadan beklentilerini azaltır; çünkü yakında öleceğini bildiği için, gelecekte ken-disine isabet edecek kötölöklere önemsemez. Üçüncü olarak, onu az ni-mete razı kılar; çünkü yakında öleceğini bildiği için çokluğu (zenginliği) talep etmez, önem vereceği şey sadece ahiret olur. Dördüncü olarak da, onun kalbini nurlandırır.²¹

Müellifimiz, *Bustânü'l-ârifîn* adlı eserinin 72. babı olan "Fakirin Zengine Üs-tünlüğü" (*tafđilu'l-fakîr 'alâ'l-ğanî*) bahsinde, fakirliğin lehinde olanlar ile zen-ginliğin lehinde olanların sözlerini naklettikten sonra, kendi tercihini sonunda şöyle belirtmektedir: "Bugünkü zenginlerin malında haram ve şüphe galip gel-diği için ihtilafa mahal yoktur. Fakirliğin daha üstün olduğu, ittifakla sabittir."²²

Semerkandî "Dünyanın Reddedilmesi" (*rafđu'd-dunyâ*) başlığı altında da, birçok hadis ve tasavvuf büyüklerinin sözlerini derc etmiştir. Bir yerde kendi-şi şöyle demektedir:

Akıllı olan, dünyadan çok az bir şeye razı olur ve mal toplamakla değil, ahiret amelleri ile uğraşır; çünkü ahiret, nimet ve karar yeridir; dünya ise fani, aldatıcı bir işkence yeridir.²³

Her iki kitapta da, bu verdiğimiz örneklere benzer, dünya içindeki nimetle-ri, zenginliği, malı, eşyayı kötöleyen ve kanaatkârlığı, ahireti ve ibadeti yücel-ten hadisler, sahabe sözleri, mutasavvıfların özdeyişleri rivayet edilmektedir.

4. *Müzekkî'n-nufûs*, Abdullâh b. Eşref b. Muhammed (Eşrefoğlu Rûmî, ö. 1469)

Eşrefoğlu Rûmî, uzun bir girişten sonra, kitabın ilk bölümünü 'dünya'ya ayırmıştır. Yaklaşık elli sayfayı geçen bu bölümde, dünya, tûl-i emelin zararları ve fakirliğin faziletleri, kendi deyimi ile "ayât ile, ehâdis ile, ashâb-ı kirâm

²¹ Nasr b. Muhammed İbrâhîm es-Semerkandî, *Tenbîhu'l-ğâfilîn*, Kahire 1319/1901, s. 76.

²² Semerkandî, *Bustânü'l-ârifîn*, (*Tenbîhu'l-ğâfilîn* kenarında) s. 97.

²³ *Tenbîhu'l-ğâfilîn*, s. 81.

sözleriyle ve meşâyih-ı izâmın irşâdları ile" uzun uzun anlatılır. Daha konuya girerken müellifimiz şöyle diyor:

Ey aziz! Bu dünya dedikleri *lâ şey*'dir, yani hiçtir. Hiç olduğu oldur kim, ahiri hiç olsa gerekdir. Fudayl b. İyâd (r.a.) ider: "Hak Te'âlâ'dan bana irişdi kim, kıyamet gününde dünya gele, ziynetleriyle ve behcetiyle (görkem) kendüni tezyin idüp ide: "Ya ilahî, beni şol ednâ (alçak) kullarına dar eyle" diye. Yani kullarına duracak yer eyle, dese gerek. Hak Te'âlâ diye kim: "Ben senden razı değülem, sen Benim düşmanımsın; *lâ şey*', hebây-u mensûr ol" diye. Şöyle hebây-u mensûr ola. Yani toz olup belirsüz ola. Pes yine hiç oldı ve hiçe gönül viren ve bunun yolunda ömür çürüden, hiç nesne isteyen dahi hiçdir. Amma, hiçi (dünyayı) hiçe sayan ariftir...²⁴

Eşrefoğlu Rûmî dünyayı şöyle tanımlıyor: "Ve eğer sual olunsu: 'Dünya nedir?', cevap budur: Bu dünyanın metaidir." Bu tanımdan sonra iki ayet (3. Âlu İmrân, 14, 63. Münâfikûn, 9) ve bir hadis ("Suyun baklayı büyüttüğü gibi, mal ve şeref sevgisi de, nifakı büyütür.") zikrettikten sonra, şöyle devam ediyor:

Pes bu ayetten ve hadisten ve ashâb-ı Resûl aleyhisselâm sözlerinden ve meşâyih-ı kibârın menâkıbından tahkik bilgil kim, dünyayı sevmekte ve dünyanın metâını edinmekte hayır yoktur. Zira, ekseri bu dünyanın hâs-sıyâtı budur ki, kendüye meşgul, ölümün unutturur. Uzak sanulara bırakur. Yani tûl-i emel hod (kendî) gönlünü karardır. Gönlü kararan kişi hod Tanrıyı bırakır ve bir uğurdan onu unudur.²⁵

Müellifimiz, "Dünya ahiretin ekinliğidir." (*ed-dunyâ mezra'atu'l-âhira*) şeklindeki meşhur hadisi Mu'âz b. Cebel'den yaptığı bir rivayetle şöyle yorumluyor: "Bu hadisin manası budur ki, bu dünya ekinliktir, Adem oğlanları ekindir. Azrail aleyhisselam biçicidir..."²⁶

Şeyhimiz, fakirliğin faziletlerini ise şöyle sıralıyor:

Resul hazretleri buyurur: "Fakirin sadakası, zenginin yüz bin dirheminden daha efdaldır." Dahhâk radiyallahu anhu ider: "Fakir pazara varsa, bir nesne görse, hatırı dilese amma güci yetmese, sabreylese, zenginin yüz bin akça sadaka verdiğiinden sevabı artıktır. Fe amma, eğer güci yetse, amma nefsine muhalif olsun deyü almasa, nefsi muradın vermese, sevabı bundan dahi artıktır".²⁷

Mal biriktirme hakkında ise müellifimizin kanatı şudur:

Resul hazretleri buyurur: "Her ümmetin bir fitnesi (bozguncusu) vardır, benim ümmetimin fitnesi ise maldır." Ben sana nice kere didim, bu fakirler Allah kullarıdır ve bu gâniler şeytan kullarıdır. Ve beyler, şöyle sa-nurlar kim, bu dünyayı kullanurlar, amma ma'nide (gerçekte) baksan, bunların arkasına dünya binüp cehennem yoluna sürer...²⁸

²⁴ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekkî'n-nufûs*, İstanbul 1871, s. 33.

²⁵ *Müzekkî'n-nufûs*, s. 48.

²⁶ *Müzekkî'n-nufûs*, s. 26.

²⁷ *Müzekkî'n-nufûs*, s. 72.

²⁸ *Müzekkî'n-nufûs*, s. 72.

Görüldüğü gibi, Eşrefoğlu Rûmî de, öncekiler gibi dünyayı hem ilgi-alâka ve meyil olarak; hem de mal, eşya, zenginlik olarak reddetmektedir.

5. *Durretu'l-vâ'izîn*, Ulemâ-i Nâsihîn ve Fudelâ-i Vâ'izîn ve Küberâ-i Kâmilinden Osmân b. Hasan el-Hopavî (ö. XIX. yüzyılın başları)

75 Meclisten (bölüm) oluşan Arapça-Türkçe kitap, her sureden bir veya birkaç âyetin, hadis, tefsir ve diğer kitaplardan yapılan nakiller ile yorumundan oluşmaktadır. *Keşşâf* ve *Tefsîr-i Beyzâvî*'nin yanında, müellifin önemli kaynakları *eş-Şifâ'u's-şerîf*, *Zubdetu'l-vâ'izîn*, *Mişkâtul-envâr*, *Tenbîhu'l-ğâfilîn*, *el-Mev'izatu'l-hasene*, *Zuhretu'r-riyâd*, *Behcetü'l-envâr* ve *Kenzu'l-aḥbâr* gibi eserlerdir.

Hopavî, kitabının meclislerinden birinde, 18. Kehf, 45. âyeti yorumlamaktadır. Bu meclisin alt başlığı "Dünyanın Zemmedilmesi ve Zevalini Açıklama" (*fî beyâni zemmi'd-dunyâ ve zevâlihâ*) şeklindedir. Toplam dört sayfadan oluşan bu 'oturum'a başlarken müellifimiz, Hz. İsa'dan şu sözleri naklediyor:

İsa aleyhisselâm dedi ki: "Dünya üç gündür: Dünkü gün geçti, ondan elinde birşey yoktur; yarınki günü bilmiyorsun, yarına çıkacak mısın, yoksa çıkmayacak mısın; üçüncü gün ise yaşadığın bugündür; onu ganimet bil. Dünya üç saattir: Bir saati geçti; ikinci saati bilmiyorsun, onu idrak edecek misin yoksa edemiycek misin; üçüncüsü, içinde olduğun saattir, onu ganimet bil. Gerçekte son bir saatten başkasına malik değilsin..." (Bura-daki 'ganimet bil'in 'ibadet et' anlamına geldiği gayet açıktır).²⁹

Müellifimizin *Şifây-ı şerîf*'ten konuyla ilgili naklettiği hadislerden biri şöyledir:

Cebrail, Peygamberimize gelerek: "Allah sana selam söyledi; diyor ki: 'Eğer istiyorsan, şu dağı sana altın kılayım; sen nerede olursan o da seninle beraber olsun'. Peygamberimiz başını eğip biraz sustuktan sonra dedi ki: 'Ya Cibrail! Dünya, evi olmayanın evi, malı olmayanın malıdır; onu ancak akli olmayan toplamaya çalışır'. Bunun üzerine Cibrail dedi ki: 'İsabet buyurdun ya Muhammed!'"

Hopavî'nin, *Zubdetu'l-vâ'izîn*'den aktardığı bir hadiste, tûl-i emel ve dünyâ sevgisi, kişinin kötü ve bedbaht oluşunun (*şekâvet*) özelliklerinden sayılmaktadır.³⁰ Kısaca, Hopavî'nin dört sayfalık izahatından, dünyayı hem ilgi-alâka ve bağlılık olarak, hem de gelecek kaygısı (tûl-i emel), madde ve eşya olarak reddettiği anlaşılıyor.

6. *Envârul-âşîkîn*, Ahmed-i Bîcân (ö.1466)

Müellifimiz, kitabının "Dünya Hakkında" (*faşlun fî'd-dunyâ*) başlıklı bölümünde, genel olarak dünya hakkında şöyle diyor:

İmdi bu dünyanın misli şol rûzikâr (gün görmüş), şol acûzeye (ihtiyar kadın) benzer ki, zahirini gençler gibi libas ile bezeyüb, halk arasında naz

²⁹ Osmân b. Hasan Hopavî, *Durretu'l-vâ'izîn*, İstanbul 1313/1897, s. 160.

³⁰ *Durretu'l-vâ'izîn*, s. 163.

eder; tâ ki, ehl-i dünya ânın mekr-i tuzağına girifdâr olalar. Ve dahi bir zalim padişaha benzer ki, halka nesne (mal) bağışlar, lâkin dostluğu yoktur; cümlesini öldürmek ister. Pes akıllılar kışın tedarikin yazın görürler ve ölüm kaydın (hazırlığını), yarın ölmezden, diri iken görürler. Ve dahi dünya şol denize benzer ki, içi dopdolu cevâhir ola, amma bir nice kişi ol denize girerler, cevâhir çıkarırlar; bir nice kişi girerler, gark olurlar. Hâsıl-ı kelâm, Peygamberimiz aleyhisselâm: "Dünya fitne ve beliiyedir (denemedir) ve her cemaatin bin türlü fitnesi vardır; benim cemaatinin fitnesi, mal cem edüp, dünya sevmektir".³¹ (dedi). Peygamberimiz etti: "Ümmetimin evveli kurtuldu, yakîn ve sıdk ile; ve ahiri helâk oldu, dünya ve tûl-i emel ile".³² Ve her kim az nesneye kâni olsa, tahkîkan Hak Celle ve Alâ Hazretleri'nin ahdine inandı. Ve her kim dünya için gusse (haram lokma) yese, Hak Te'âlâ Hazretleri'nden ırak ola. Hak Te'âlâ Hazretleri etti: "Aceplerem şol kişiyi (ki), ahiret hesaplarına inanur; (buna rağmen) dünya cem eder... Ve her kim dünya cem eder, akli yoktur. Ve her kim dünyaya fereh (gıpta) ider, anın fehmi (anlayışı) yoktur. Ve her kim dünyanın arzularına sa'y eder (çalışır), Hak Celle ânın fikhini, yani ilmini yok eder..." Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Hazretleri etti: "Dünyanın cemisinden uçmağın (cennetin) bir kamçı kadar yeri yekdir (iyidir). Ve dünya dedikleri -ki Adem oğlanları ânu terk itmeğe kudretleri olayeryüzüdür".³³

Fakirlik ve zenginlik konusunda Ahmed-i Bîcân şöyle diyor:

Ve dahi bir kişi dünya cem eylese iyilik eylemek için, dünyayı terk eylemek caizdir ve hatırlıdır; dünyayı cem eyleyüp hayır işlemekten. Nitekim, Hz. İsa (a.s.) buyurur: "Ey iyilik etmek için dünyayı isteyen, onu terketmen daha iyidir (*yâ tâlibe'd-dunyâ li'l-birri ve terkuke lehâ eberru*)."
Ve nakildir ki, Ebû Sa'îd (r.a.) itti: "Bir kişi Peygamberimiz'e (a.s.) itti: 'Ya Resûlallâh! Beni bir amele kulavuzla ki, kaçan işlesem Hak Celle ve Alâ Hazretleri bundan razı ola ve halk dahi beni seve'. Peygamberimiz (a.s.) itti: 'Dünyayı terk et ki, Allah Te'âlâ seni seve ve halk dahi seni seve'.³⁴

7. Ahmediyye, Ahmed-i Bîcân

Ahmed-i Bîcân'ın manzum olarak yazdığı bu eser, halk arasında *Ahmediye* olarak bilinir. Osmanlı döneminde en ücra köylere kadar yayılmış bulunan bu eser 'giriş' olarak fakirliğin fazileti ile başlar:³⁵

Her bulan fakr ile buldı râhatı
Kıl kanâ'at, görme dünya zahmeti.
Olsa (e)ger şâkir ganî, sâbir fakîr,
Yekdir (iyidir) ol şâkir ganîden ol fakîr.
Kim fakirlerden sonra kırk yıl ganî,
Cennete girse gerekdir, bil ânu.

³¹ Ahmed-i Bîcân, *Envâru'l-âşîkîn*, İstanbul 1315/1899, s. 360.

³² *Envâru'l-âşîkîn*, s. 361.

³³ *Envâru'l-âşîkîn*, s. 358.

³⁴ *Envâru'l-âşîkîn*, s. 353.

³⁵ Ahmed-i Bîcân, *Ahmediyye*, İstanbul ty., s. 5.

Ağniyâ olan hisâba duralar,
 Fakr-ı hâl olan cinâna varalar.
 Görmez misin garibanın hâlini,
 Buna benzet mahşerin ahvâlini.
 Hamli (yükü) olan, barı (malı) kaydına düşer,
 Yüksüz olan, önce varup yol aşar.
 Hem fakir olan fenâdan (yokluktan) usanır,
 Bâkiye (ebedi olana) varmağa tizce kuşanır.
 Devleti (malı) olan kılur tûl-i emel,
 Girmez ânın kalbine havf-i ecel.
 Mal için çekme emân, ğusse (haram lokma) yeme,
 Yok, deyü ben düşme efkâr-ı ğama.
 "Mal eğer iyi olaydı", der Resûl:
 "Ben kılardım evvelâ âni kabûl".
 Fakri me'nûs (fakirlik ile samimiyet) eylemişdi ol kibâr,
 Fakriyle halka ider iftihâr.

Kitabın ikinci konusu "Dünya Malını Beyan Hakkında"dır (*fî beyânî mâli dunyâ*). 120 beyitten oluşan bu bölümde, bazı kıssalar da ibret amacı ile anlatılmıştır. Bu kıssalardan birinin başlığı şöyledir:³⁶

Var münâsib bir haber sen dinlegil,
 Mâl-i dünyâ isteme, şerm (utanma) eylegil.

"İşlerin hayırlısı orta olanıdır." (*ḥayru'l-umûri evsatuḥâ*) prensibini benimsemiş olan Ahmed-i Bîcân, dünya malı biriktirenlere şöyle diyor:³⁷

Ey fena dünyasına mağrûr olan,
 Tûl-i emel ile Hakk'dan dûr (uzak) olan.
 Fikreder misin fenânın hâlini,
 Celb idersin bu fenânın mâlini.
 Ahmedî, bu mâl-ı dünyâya heves,
 İzdîyâd (çoğalma) isteme, ümidi kes

Müellif bir taraftan kimseye muhtaç olmayacak kadar çalışmayı normal görür:

Ol kifâyet denlû hâl işde bulun,
 Kimseye muhtâc olup açma elin.

Fakat, bir taraftan da fazla çalışmanın bir anlamı olmadığını kaderci 'rızk' anlayışına dayanarak şöyle ifade eder:³⁸

Pi'l-i dünyâda ziyâde etsen işi,
 Mâlin artar, rızkın artmaz ya kişi.

Üçüncü bölüm olan *Mülk-i dünyâ* konusunda da müellifimiz aynı temaları işlemektedir:

³⁶ *Aḥmediyye*, s. 11.

³⁷ *Aḥmediyye*, s. 10.

³⁸ *Aḥmediyye*, s. 11.

Ey fenânın milkine râğûb olan,
Kalbini tûl-i emelle dolduran,
Bu fenânın milkine itme heves,
İhtiyâcdan ziyâde ümîdi kes.

Burada 'ihtiyac'ın en fazla 'zarûriyât'a tekabül ettiği; 'hâciyât' ve 'tahsîniyât'ı dışladığı, izahtan varesdedir. Zarûriyât ise, ancak hayatı sürdürmeyi sağlayacak şeylerdir.

Kişinin 'gelecek' perspektifinin tamamen 'öteye' (ahirete)' kaydığı; yeryüzünde ise gelecek izine kati surette rastlanmadığı apaçıktır:

Gidersin âkibet bu fânî ilden,
Kalur cem ettiğin, gelmez bu yerden.
Bulursun bir kefenle bir çukuru,
İder milkinde vârisler huzuru.³⁹
Milkinin dillâlidir dünya deni,
Aldırır hem sattırır sana seni.
Alur emlakin seni iflâs ider,
Var hesâb ver deyu yere habs eder.⁴⁰

Müellifimiz "Hırs ve Tamah" bahsinde ise, gelecek kaygısı ile çalışma, mal biriktirme ve zengin olma emeli taşıyanlar için şöyle öğüt veriyor:⁴¹

Ey tamah (istek, arzu) deryasına dalan kişi,
Arayu tûl-i emel bulan kişi,
Ol tamah bahrinde cevelân eyleme,
Âkil olan, kendine noksân eyleme.
Ettiğin nef'in (yanarın), ziyânı ödemez;
Âkil olan boşa deverân eylemez.
Fâide kılmaz sana bu cost-u cû (koşuşturma),
Yorma can ile teni, rahatta ko.
Ol gelecek işi bugün izleme;
Ecelin yakın, ırağın gözleme.
Çok tamahkâr olma, ko rahat başı;
Eyle insâf ile cânım her işi.

"Adam olan zengin olmaz, zengin olan adam olmaz." şeklindeki 'atasöz'ümüz Ahmed-i Bîcân'ın dünya görüşü ile aynılık arz ediyor.

Sonuç olarak, lafı uzatmaya gerek yok; Ahmed-i Bîcân da, müminlere dünya ile hem ilgi-alâka, bağlılık ve meyil olarak ilişki kesmeyi; hem de mal, mülk, zenginlik ve madde olarak ilişkiyi alabildiğine zayıflatmayı öğütlemektedir.⁴²

Ahmedî, sen mâl-u milkim yok deme;
Ânlar için düşme derde, gam yeme.

³⁹ Ahmediyye, s. 16.

⁴⁰ Ahmediyye, s. 17.

⁴¹ Ahmediyye, s. 111.

8. *Şifâ-yı Şerîf*, Ebû'l-Fadl el-Kâdî İyâd (Kadî İyâz, ö. 1149)

Osmanlı döneminde Arapça okuma-yazma bilenlerin Hz. Peygamber'in örnek ahlakı hakkında el kitabı olarak okudukları kitaplardan birisi de, Kadî İyâz'ın *Şifâ*'dır. Kur'an gibi harekelenerek okunması kolaylaştırılan kitap, rivayetler ile Hz. Muhammed'in örnek ahlakından ve siretinden bahseder. Fasıllardan birinde onun dünyaya karşı tutumuna ilişkin aktarılan rivayetler toplanmıştır (ve *emmâ zuhduhû fî'd-dunyâ*). Başlığın kendisinin, 'zühd' (yüz çevirme, ilgi ve alaka kesme) olarak adlandırılmış olması, bu başlık altında ne tür hadislerin bulunduğunu daha baştan göstermektedir. Biz bunlardan bazılarını zikredeceğiz. Müellif konuya şöyle giriyor:⁴³

Ölünceye kadar, dünyanın bir çok yanı kontrolüne verildiği, fetihleri bir-birini takip ettiği halde; onun, bundan çok az bir şeyle yetindiğini ve onun güzelliklerinden yüz çevirdiğini ortaya koyan örnekler senin için yeterlidir.

Örneklere geçelim:

Hz. Peygamber öldüğünde zırhı bir yahudide rehindi.

Hz. Aişe şöyle dedi: "Hz. Peygamber ömrü boyunca üç gün üst üste (yavan) ekmekle karnını doyurmamıştı."

Hz. Aişe şöyle dedi: "Hz. Peygamber ne bir dinar, ne bir dirhem, ne bir deve, ne de bir koyun bıraktı."

Hz. Aişe şöyle buyurdu: "Hz. Peygamber öldüğünde, evinde yarım arpa ekmeğinin dışında, karnı olanın yiyeceği bir şey yoktu."

Peygamberimiz şöyle dedi: "Bana Mekke vadisinin altın kılınması teklif edildi. Dedim ki: 'Ya Rabbî! Hayır; bir gün aç kalırım, bir gün doyarım. Aç kaldığım gün Sana dua eder, yalvarır ve sığınırım; doyduğum günde ise Sana hamd eder ve Seni tesbih ederim'.⁴⁴

Hz. Aişe şöyle dedi: "Biz Muhammed ailesi, bazen bir ay geçerdi (yemek pişirmek için) ateş yakmazdık. Bu süre içinde, yediğimiz, hurma; içtiğimiz, su idi."

Hz. Aişe şöyle dedi: "Peygamber'in karnı ömrü boyunca hiçbir zaman doymadığı halde, o bu durumunu kimseye şikayet konusu yapmadı. Yoksulluk onun için zenginlikten daha sevimli idi. Eğer açlığı devam ediyorsa, acından gece sabaha kadar kıvranırdı; fakat gündüzün oruç tutmaktan geri durmazdı. Oysa, eğer Rabbinden yeryüzünün hazinelerini ve zenginliklerini isteseydi, müreffeh bir hayat sürerdi..."⁴⁵

Şifâ-yı şerîf'te buna benzer daha birçok rivayet mevcuttur. Bu rivayetlerin ortak paydası, Hz. Muhammed'in açlığı ve fakirliği iradi olarak tercih ettiği ve istediği doğrultusundadır. Oysa, rivayetlerde anlatılan durumlar gerçekleşmiş

⁴² *Ahmediyye*, s. 20.

⁴³ Ebû'l-Fadl el-Kâdî İyâd, *Şifâ-yı Şerîf*, İstanbul 1324/1908, s. 108.

⁴⁴ *Şifâ-yı Şerîf*, s. 109.

⁴⁵ *Şifâ-yı Şerîf*, s. 110.

olsa bile, bu o günkü ekonomik koşullardan dolayıdır. Hz. Muhammed yiyecek birşey bulamadığı için aç kalmıştır. Yoksa açlığı ve fakirliği, kendinden iki yüz yıl sonra ortaya çıkacak olan bir hareketin (tasavvuf) temel bir teması olsun diye, isteyerek seçmemiştir. Onun mal biriktirme ve zengin olma gibi özel bir gayreti ve amacı olduğu da söylenemez; çünkü peygamberlik görevi bunu engeller. Bununla birlikte, Hz. Peygamber'in, arkadaşlarının mal biriktirmesine ve zengin olmasına karşı çıkmadığı gibi, onları teşvik ettiği de bilinen bir gerçektir.

9. *Râmûzu'l-Ehâdis*, Ahmed Ziyâ'uddîn Gümüşhânevî (ö. 1893)

Müellifinin, "Bu kitapla meşgul olmak ve onu mütalaa etmek, bin kitapla meşgul olmaktan daha iyidir."⁴⁶ dediği *Râmûz-ı Ehâdis* (Hadisler Deryası), yine Gümüşhânevî'nin dediğine göre, hicrî 600 senesinden önceki büyük hadis alimlerinin kütüphanelerindeki muteber kitaplardan derlenmiştir. Üç binden fazla hadis bulunan bu kitaptaki hadisler "incelikler, nükteler, hakikatler, kerametler, müjdelere ve mucizeleri; emir, nehiy, temas (bağlantı), başlangıç ve sonu; mahşer, haşr, cennet ve cehennemi ve içindeki durumları; Şeriat, tarikat, hakikat, marifet, mülk, melekût, ceberût ve lâhût ahvallerinin tafsilatını camidir."⁴⁷ Buradaki keramet, marifet, mülk, melekût, ceberût, lâhût, tarikat ve hakikat gibi tasavvufi kavramlar, bu konulardaki hadislerin veya genel olarak kitabın barındırdığı hadislerin sihhati hakkında okuyucuya belli ipuçları vermektedir.

Gümüşhânevî, bir taraftan Şeriat ilimlerini tahsil ederek Beyazîd Medresesi'nde müderris olarak görev yapmış; diğer taraftan da Ahmed Ziyâ'uddîn Ervâdî'nin irşadı ile tasavvufa intisab ederek, irşad vazifesi almış ve çok sayıda talebesini irşad etmiştir.⁴⁸

Kitabın çeşitli yerlerinde dünyayı değişik açılardan değerlendiren 60 civarında hadis bulunmaktadır. Şimdi bu hadislerde tasvir edilen dünyayı tanıma-ya çalışalım:

Dünya, mümine mal olmaz. Nasıl olur ki? Zira, dünya müminin belası ve zindanıdır.

Dünya, ahiret ehline haramdır; ahiret de dünya ehline (dünyayı hedef edinene)... Dünya ve ahiret ise, ehlu'llâha haramdır.

Dünya, Muhammed'e haramdır; onun ailesine de haramdır.

Allah, Adem oğlundan çıkanı dünyaya misal olarak gösterdi. Bu, gaita ve idrardan kinayedir...⁴⁹

Size bu dünyada yol azığı kadar bir şey kâfidir.⁵⁰

⁴⁶ Ahmed Ziyâ'uddîn Gümüşhânevî, *Râmûzu'l-Ehâdis*, çev. Abdulaziz Bekkine, yayına hazırlayan: L. Doğan, İstanbul 1982, s. XXIV.

⁴⁷ *Râmûzu'l-Ehâdis*, s. XXIII.

⁴⁸ *Râmûzu'l-Ehâdis*, s. VII.

⁴⁹ *Râmûzu'l-Ehâdis*, I. 206-207, 271.

⁵⁰ *Râmûzu'l-Ehâdis*, I. 137.

Ahirete nazaran dünya, denizde giden birinin parmağını suya sokup çıkardığı bulaşıklığı kadardır.⁵¹

Eğer dünyanın Allah nezdinde sivrisinek kanadı kadar kıymeti olsaydı, kâfire bir içim su bile vermezdi.⁵²

Ümmetim dünyaya ehemmiyet verdiğinde, İslam'ın azamet ve heybeti kendisinden alınır...⁵³

Daha bunlara benzer yüzlerce kitap, uzun bir tarih boyunca 'Derviş Devlet' Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük, orta boy şehirleri ve köylerinin kendi halinde, kaderine teslim olmuş orta sınıf esnafına ve çiftçilerine, dünyaya böyle bakmalarını öneriyordu. Tasavvuf merkezli vaaz ve irşad erleri, ibadet ve ahiret hizmetine bol zaman ayırmak için, zaruri ihtiyaçların dışında dünyaya bulaşılmaması gerektiğini öğütüyorlardı. Bu bakış açısına göre, genel olarak, ahiret ve Allah için yapılacak iş ve ibadet, kesinlikle 'dünya işleri'nden ayrıdır. Böylece Kur'an'ın üzerinde sıkça durduğu 'salih amel', dünya işlerinden (mal biriktirme, zengin olma, tabiatı tasarruf altına alma ve sebepleri keşfetmeden) soyutlanarak, ibadet ve zikir gibi ahiret amellerine indirgenmiştir.

Geri kalmışlık, eğer bilgi üretmeme, plan yapmama, ekonomik değer üretmeme (rant paylaşımı ekonomi değildir), ahlak üretmeme, bilgiye, plana itibar etmeme, doğa olaylarına karşı tedbir almama vs. ise; bütün bunların toplandığı bir coğrafyada/dünyada, bunun –derinlerde (tarihte ve şuuraltında) yattığı için hemen görünmeyen– nedenlerinden biri de, orada yaşayan insanların uzun bir zaman boyunca yaşam ile bağlarının bir hayli gevşetilmiş olması, üzerinde yaşadıkları dünyanın 'fani' ve 'yalan' olduğunu ileri sürerek 'tûl-i emel'e itibar etmemeleridir.

Bu coğrafyada yaşayan insanların dünya görüşünde, olaylar arasında hiç bir ittisal ve maluliyet (determinizm) olmadığına; tersine, her şeyin 'Âdetullâh' gereği çereyan ettiğine ve her an değişebileceğine, kesilebileceğine inanılıyorsa; bu dünyanın değişmez, sağlam bilgisine (bilime) nasıl talep olabilir? Mimar Turgut Cansever'in bir televizyon programında söylediği gibi, halkımızın doğru bilgiye itibar etmeyişinin, Cumhuriyet üniversitelerinde 75 yıllık bir tarihe rağmen doğru dürüst bilim üretilmeyişinin sebebi, dünyaya bu tür bakışımızın yansımalarıdır. Depremi felakete dönüştüren 'rantiyeci' zihniyetin, ekonomik davranışın kökleri de, aslında Osmanlı'nın yıkılış ve çözülüş dönemindeki iktisat ahlakında yatmaktadır. Cumhuriyet döneminde bu zihniyet geriletilmiş değildir; sadece palazlanarak ilerletilmiştir. Ortaya çıkışının ise, iktisadi, coğrafi, siyasi ve dinî-kültürel nedenleri vardır.

⁵¹ Râmûzu'l-Ehâdis, II. 365.

⁵² Râmûzu'l-Ehâdis, II. 358.

⁵³ Râmûzu'l-Ehâdis, I. 55.